

MONOGRAFIES I RECERQUES

Els antecedents de la crisi de l'estat liberal a Espanya i a Itàlia: una visió comparada (1875-1895)

Giovanni C. Cattini

HISTORIADOR

El resum que aquí s'ofereix és la síntesi d'un treball de recerca doctoral en curs que té com a objecte una anàlisi d'història comparada que es planteja esbrinar les dinàmiques politicoculturals i l'acció dels intel·lectuals espanyols i italians, davant el tema de la crisi de la forma d'estat, liberal i parlamentària, el darrer quart del segle XIX. La nostra recerca pretén inserir-se dins d'aquell corrent d'estudis que, durant els últims anys i gràcies a l'empenta rebuda pel procés d'unificació europeu, ha plantejat la investigació sobre àrees macroregionals, entre les quals la mediterrània ha donat unes primeres i significatives aproximacions.¹ La cronologia i l'espai en què ens movem obeeixen a unes

---

¹ Per a unes referències interpretatives i bibliogràfiques d'història comparada italoespanyola vegeu E. D'AURIA i J. CASASSAS, *El estado moderno en Italia y en España*, Barcelona, UB i CNR, 1993; M. SÁNCHEZ CORTINA, *La Restauración entre el liberalismo y la democracia*, Madrid, Alianza Editorial, 1997; S. CASMIRRI i M. SÁNCHEZ CORTINA, *La Europa del Sur en la época liberal. España, Italia y Portugal. Una perspectiva comparada*, Santander i Cassino, Servicio de Publicaciones Universitarias de la Universidad de Santander – Università di Cassino, 1998; S. CASMIRRI, *Intorno al 1898*, Milano, Angeli, 2001; I. PASCUAL SASTRE, *La Italia del Risorgimento y la España del Sexenio*, Madrid, CSIC, 2002;

lògiques politicoculturals que es reafirmen en el marc sud-europeu del període. De fet, a la segona meitat dels anys setanta es fa palesa l'afirmació de realitats estatals amb unes fisonomies comparables; així mateix, el 1895 es pot considerar com una data de cesura, com un avís d'una crisi significativa: la Tercera República Francesa, amb un parlament de sufragi universal i un senat restringit, engega una vida política fraccionada i inestable (de 1875 a 1914 es registren cinquanta governs) que s'articula en una sèrie de clienteles dirigides per una oligarquia de notables i que pateixen les amenaces de les forces monàrquiques i militars. Però és més aviat en el terreny cultural i intel·lectual de la segona meitat dels anys noranta on trobem la fi d'un període històric, gràcies a Ferdinand Brunetière (que dona les pautes d'un debat intel·lectual d'abast sud-europeu i posa en dubte la ciència) i al posterior *affaire* Dreyfus. L'Espanya de la Restauració comença oficialment amb la Constitució de 1876, malgrat que la seva vida política electoral s'estabilitza cap al 1878 i, des del 1881, amb el primer govern dels liberals de Sagasta, inaugura el *sistema del torn* que durarà, en la major part del seu territori, fins a la dictadura de Primo de Rivera. En aquest context, el 1895 marca per a Espanya el començament de la guerra de Cuba, que acaba en el conegut desastre i en els efectes corresponents en la Weltanschauung dels intel·lectuals ibèrics. Finalment, la Itàlia del transformisme que, amb la revolució parlamentària de 1876, coneix la primera experiència estatista d'Agustí Depretis de la *Sinistra Storica*, inaugura una hàbil estratègia del *transformisme*, que sobreviurà a l'estatista. D'altra banda, la segona meitat dels anys noranta es distingeix per la inestabilitat social creixent i, sobretot, per la crisi colonial que, sense ser comparable al 98 espanyol, té en la derrota d'Adua (1896) un moment d'inflexió significatiu.

Amb aquest punt de partida, els terminis generals que ens ajuden a conceptualitzar els elements de crisi en el si dels estats liberals espanyol i italià de final del vuit-cents són múltiples i complexos: en primer lloc, el tema socioeconòmic. És rellevant el fet que ambdós països arribin tard a la

---

F. GARCÍA SANZ, *Historia de las relaciones entre España e Italia. Imágenes, comercio y política exterior (1890-1914)*, Madrid, CSIC, 1994; M. MUGNAINI, *Italia e Spagna nell'età contemporanea. Cultura, politica e diplomazia (1814-1870)*, Torino, Edizioni dell'Orso, 1994.

industrialització i ho facin mantenint uns trets majoritàriament agraris. La mateixa qüestió rural implica una conflictivitat social creixent, que desborda els camps per arribar a l'espai urbà. D'aquesta perspectiva, doncs, i mirant cap a l'Europa central i septentrional, destaca un dualisme econòmic, amb regions d'un dinamisme significatiu respecte d'altres d'endarrerides.² Un altre camp que sobresurt és el que fa referència a la situació política de les dues penínsules mediterrànies. Ambdues presenten un notable desequilibri en relació amb els motlles que donen les pautes dels nous sistemes polítics administratius liberals. Si l'estat modern es distingeix pel fet d'assajar la definició d'un nou espai polític interior i exterior, juntament amb una nova concepció de la ciutadania, la seva implantació és d'una natura paradoxal per intentar «coartar la llibertat», i fer conviure *moment autoritari* i *moment liberal*. Aquest intent de subordinar cada articulació a la seva raó individualista —i a la seva sobirania política— coniu, al mateix temps, amb el fet que l'estat liberal busca reduir al màxim la seva intervenció en les autonomies socials, les quals s'enriqueixen per la complexitat dels contrastos entre els interessos de la representació, parlamentària i de cens, i els interessos territorials del sistema administratiu.³ Ens trobem així amb un problema que té com a objecte assumptes antitètics de difícil resolució. Davant aquesta realitat complexa, veiem com, a l'últim quart del segle XIX, els estats espanyol i italià elaboren unes vies peculiars i pròpies de modernització política. El *transformisme* i el *sistema del torn* tenen un punt de trobada en la mesura que representen un procediment per garantir l'exclusió dels sectors extrasistema i la viabilitat d'un projecte polític conservador del qual gaudeixen determinats estaments productius i burgesos.⁴ Altrament, no s'ha d'oblidar que ambdós

---

² Juntament a les referències bibliogràfiques citades a la nota anterior, on trobem assaigs de comparació econòmica entre les dues penínsules, recordem l'estudi d'A. GROHMANN, *Due storiografie economiche a confronto: Italia e Spagna*, Milano, Egea, 1991.

³ R. ROMANELLI, *Il commando impossibile. Stato e società nell'Italia liberale*, Bologna, Il Mulino, 1995 (1 1988).

⁴ L'anàlisi comparada *transformisme* i *sistema del torn*, com també les diferències entre *clientelismo* i *caciquismo*, ha estat objecte de diferents estudis entre els quals destaquen els esmentats de Manuel Sánchez Cortina i els de Gabriele Ranzato, en particular vegeu de G. RANZATO, *La difficile modernità*, Alessandria, Edizioni dell'Orso, 1997, i també el coordinat per S. FORNER, *Democrazia, elezioni* y

obtenen una relativa estabilitat política i, gràcies a això, també aconsegueixen una modernització de les respectives societats. Enfront de la tendència liberaldemocràtica, *transformisme* i *torn* es poden interpretar, per tant, com uns instruments de direcció de les oligarquies burgeses per suavitzar els canvis de l'època i les transformacions socials que es registren enmig d'una tensió i una violència puixants. Aquestes representen el fruit d'uns canvis estructurals, que es tradueixen en uns processos de dèbil industrialització i de creixement demogràfic i urbanístic, en un entorn que es manté rural. A més, els sistemes polítics italià i espanyol comparteixen igualment monarquies constitucionals, refractàries a una implantació efectiva de les institucions parlamentàries i responsables d'una centralització administrativa amb resultats molt discontinus. Igualment, malgrat que no caldria recordar-ho, les divergències entre les dinàmiques polítiques i institucionals dels dos països són notables: per als contemporanis, l'Estat espanyol podia presumir de l'existència d'un marc estatal que es remuntava en els segles, mentre que l'italià no l'aconsegueix fins a la segona meitat del vuit-cents, mitjançant les guerres de la

---

modernización en Europa. Siglos XIX y XX, Madrid, Cátedra, 1997. Estudis italians de referència, sobre el transformisme i el parlamentarisme de l'època, són els de G CAROCCI, *Il Trasformismo dall'unità ad oggi*, Milano, Unicopli, 1992, i el volum d'història de la institució parlamentària curada per L. VIOLANTE dels annals de l'editorial Einaudi (*Il Parlamento*, Torino, Einaudi, 2002); per al cas espanyol vegeu J. VARELA ORTEGA (dir.), *El poder de la influencia. Geografía del caciquismo (1875-1923)*, Madrid, Marcial Pons, 2001 i també el monogràfic de la revista *Historia Social* (València), 36 (2002), *Clientelismo, caciquismo y poder en la Restauración*. Per al cas francès es remet a A. GARRIGOU, *Le vote et la vertu. Comment les Français son devenus électeurs*, Paris, 1992; P. ROSANVALLON, *La Rivoluzione dell'uguaglianza. Storia del suffragio universale in Francia*, Milano, Anabasi, 1994 [Gallimard, 1992] i també a M. BATTINI, *L'ordine della Gerarchia. I contributi reazionari alla crisi della democrazia in Francia 1789-1914*, Torino, Bollati Borunghieri, 1995. Juntament amb aquestes referències, s'ha de tenir en compte la importància del llibre d'ARNO J. MAYER, *La persistencia del Antiguo Régimen. Europa hasta la Gran Guerra*, Madrid, Alianza, 1986, que contribuï a impulsar, a l'estat espanyol, una bibliografia que reinterpretà aquelles categories de "fracàs i retard" espanyol, que havien estat àmpliament explotades per la historiografia al llarg del segle XX. Des dels anys vuitanta, la nova historiografia defensà la trajectòria espanyola específica dins els processos de modernització dels estats europeus del període.

monarquia piemontesa. El procés de construcció dels estats sud-europeus tendeix a imitar el model francès, que per la seva naturalesa és unitari i centralista. L'anàlisi de la seva aplicació al cas italià i a l'espanyol ens ofereix respostes heterogènies. Sembla que les supervivències forals del nord de la península Ibèrica, com també els drets històrics i jurídics catalans, fins a l'últim quart del XIX, indiquen uns elements que diferencien prou els processos de *Building-nation* assenyalat, una diferència que s'aguditza, al final del segle, amb la posada en marxa de forces centrífugues, a Catalunya i al País Basc.

De totes maneres, la nostra perspectiva privilegia el camp de la història de la cultura i dels intel·lectuals, raó per la qual ens sembla important subratllar que entre els grans elements que configuren l'horitzó d'aquest darrer quart del XIX, podem observar altres elements de notable significació: la percepció del canvi que produeix la sensació de l'afirmació inevitable de noves relacions presagiades com l'ocàs de la vella societat, amb la seva cultura i els seus protagonistes respectius. Hi convergeixen també les tendències cap a una secularització creixent de l'espai comunitari i cap a una democratització de l'espai públic. I encara, el canvi evoca una inestabilitat política que assumeix trets diferents i que porten amples sectors d'intel·lectuals a posar en dubte el model d'estat nacional modern vigent. A les dues últimes dècades del segle XIX els intel·lectuals són els qui emergeixen i s'imposen conduint el debat, amb la prerrogativa de ser els primers a percebre els senyals de crisi i també, en qualitat de productors d'ideologies, a proporcionar-ne les propostes per pal·liar-ne els efectes.⁵

En aquest context ens interessa analitzar els termes generals del sector intel·lectual a l'àrea mediterrània i allò que poden ser els trets respectius que puguin conferir o no homogeneïtat al sector mateix. Tot això

---

⁵ C. CHARLE, *Gli intellettuali nell'Ottocento*, Bologna, Il Mulino, 2002 [1996] i també el seu epíleg a l'edició italiana de R. PERTICI, «Appunti sulla nascita dell' 'intellettuale' in Italia»; L. MANGONI, *Una crisi di fine secolo*, Torino, Einaudi, 1985; R. POZZI, *Hyppolite Taine: scienze umane e política nell'Ottocento*, Venezia, Marsilio, 1993; J. CASASSAS I YMBERT, *L'Ateneu Barcelonès. Dels seus orígens als nostres dies*, Barcelona, Magrana, 1986; CASASSAS I YMBERT, *Entre Escil·la i Caribdis*, Barcelona, Magrana, 1990; CASASSAS I YMBERT (coord.), *Intel·lectuals i poder a Catalunya (1808-1975)*, Barcelona, Proa, 1999.

pel que fa a la seva actitud enfront del canvi i a les acceleracions que comporta la modernització; per la seva vocació al comandament, per la qual s'imposa la nova dialèctica entre generacions, escoles, tendències i orientacions polítiques; per la seva voluntat d'afirmació del paper del valor i per l'autonomia de la seva condició, que es tradueix en una corporativització professional i en el seu reconeixement específic en el si de les classes dominants. Paral·lelament, per la nova dimensió política que, cada vegada més, caracteritza la seva acció per poder integrar l'espai polític liberal del XIX, considerat com a corrupte i com a causa de tot retard. I això sense oblidar la tensió cap a les dinàmiques culturals europees, en què, si el mestratge dels Taine, Renan i de la intel·lectualitat francesa és un referent ineludible per a tot el sector dels professionals liberals de l'època, ho és també el referent al món germànic, que, en el període, incideix en la política estatal en nom d'un intervencionisme social fins aleshores desconegut.⁶

Com a eina heurística per aproximar-nos a l'estudi de l'acció i de les reflexions dels intel·lectuals professionals hem elegit l'anàlisi dels seus portaveus, que representen aquells instruments mitjançant els quals els intel·lectuals intenten aconseguir l'hegemonia dels seus projectes sociopolítics i culturals i aplicar-los a la realitat. Les revistes són també un instrument d'intercanvis d'idees entre distintes àrees. En són una demostració les traduccions d'articles d'altres portaveus o els referents constants als grans periòdics o autors estrangers que marquen unes pautes per a tots els professionals de la cultura.

Atès que les dinàmiques idiosincràtiques de l'Estat espanyol, al llarg del segle XIX, impedeixen la consolidació d'unes revistes amb una continuïtat com la francesa *Revue des Deux Mondes*, no eviten que l'anàlisi d'una revista menor ens brindi l'oportunitat d'esbrinar les dinàmiques

---

⁶ Per a les grans influències estrangeres, dins els sectors intel·lectuals, vegeu la bibliografia esmentada anteriorment i també E. VALENTÍ FOL, *El primer modernismo literario catalán y sus fundamentos ideológicos*, Barcelona, Ariel, 1973; F. PÉREZ GUTIÉRREZ, *Renan en España*, Madrid, Taurus, 1988; R. LILL i N. MATTEUCCI, *Il liberalismo in Italia e in Germania dalla rivoluzione del '48 alla prima guerra mondiale*, Bologna, Il Mulino, 1980; G. GOZZI, *Modelli politici e questione sociale in Italia e in Germania fra Otto e Novecento*, Bologna, Il Mulino, 1988; I. PORCIANI, *L'Università tra Otto e Novecento: i modelli europei e il caso italiano*, Napoli, Jovene, 1994.

intel·lectuals en el sentit recordat anteriorment. En aquest context, per a l'àrea catalanoespanyola vam privilegiar, principalment, la revista *La España Regional* (1886-1893)⁷ mentre que l'italiana és *La Nuova Antologia* (de 1866 fins avui)⁸ que sí que respon als criteris d'un portaveu clau dins les xarxes intel·lectuals entre els segles XIX i XX.

La nostra recerca comparada, malgrat que sovint podríem considerar-la una juxtaposició, tracta no sols dels temes referents a les dinàmiques intel·lectuals sinó dels grans temes afrontats pels portaveus: la reforma del model d'estat liberal i les propostes intervencionistes dels diferents sectors intel·lectuals que hi col·laboren, amb unes polítiques concretes de defensa de les peculiaritats administratives, culturals i lingüístiques. El tema fonamental de la secularització tant de la política com de l'espai públic, en un moment en què poderosos sectors reclamen la confessionalitat de l'estat. Així mateix, en l'àmbit doctrinari i pràctic es vol avaluar la importància del món de la jurisprudència, en un ascendent europeu, del segle XIX, en què la formació intel·lectual de les classes polítiques dirigents i dels seus propòsits de govern està força influenciada per l'autoritat del dret.⁹ Un ulterior camp

---

⁷ *La España Regional* no ha estat objecte de cap monografia específica, però hi ha referències a les obres esmentades de J. CASASSAS, i també a CARRERA I PUJAL, *Historia política de Cataluña en el siglo XIX*, vol. VII, Barcelona, Bosch, 1957-58; a J. LLORENS I VILA, *La Unió Catalanista i els orígens del catalanisme polític*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia del Montserrat, 1992; J. COLL I AMARGÓS, *Narcís Verdaguer i Callís (1862-1918) i el catalanisme possibilista*, Barcelona, PAM, 1998, a més de J. PICH I MITJANA, *El Centre Català. La primera associació política catalanista (1882-1894)*, Catarroja, Afers, 2002.

⁸ Per la gran envergadura de *La Nuova Antologia* i pel seu paper dins de la cultura italiana assenyalarem que n'hi ha referència a tots els clàssics italians d'història de la cultura: a GARIN, *La cultura italiana tra Ottocento e Novecento*, Bari Roma, Laterza, 1962; a ASOR ROSA, *La cultura, in Storia d'Italia*, Torino, Einaudi, 1975, t. II, vol. 4 (*Dall'Unità ad oggi*), etc., mentre que l'estudi monogràfic que tracta del nostre període és R. RICCIARDA, *La «Nuova Antologia» 1866-1915*, Padova, Liviana Editrice, 1980.

⁹ L'escola conservadora catalana obeeix força a aquestes influències, tal com ho demostra l'extensa bibliografia de la qual recordem, a part dels llibres esmentats, l'estudi d'A. COMALADA NEGRE, *Catalunya davant el centralisme*, Barcelona, Sirocco, 1984; A. GARCÍA BALANÀ, *Política burgesa i identitats conservadores*, a P. GABRIEL (coord.), *Història de la cultura catalana. Naturalisme, positivisme i catalanisme 1860-1890*, Barcelona, Ed. 62, 1996; B. DE RIQUER I PERMANYER,

d'interès també radica en la percepció de les grans influències estrangeres, de l'adopció d'uns determinats esquemes interpretatius de la realitat, tant del camp científic com del filosòfic, el polític o el literari.

Epistolari polític de Manuel Duran i Bas. Correspondència entre 1866 i 1904, Barcelona, PAM, 1990; DE RIQUER I PERMANYER, *Identitats contemporànies: Catalunya i Espanya*, Vic, Eumo Editorial, 2000; S. JACOBSON, «Els advocats de Barcelona, 1830-1880» a J. M. FRADERA (coord.), *Barcelona Quaderns d'Història*, 6 (2002), *Societat, política i cultura a Catalunya, 1830-1880*. Pel que fa al dret italià, són fonamentals les obres d'A. MAZZECANE (coord.) *I giuristi e la crisi dello Stato liberale in Italia fra Ottocento e Novecento*, Napoli, Liguori editore, 1986, i d'A. SCHIAVONE (coord.), *Stato e cultura giuridica in Italia dall'Unità alla Repubblica*, Roma Bari, Laterza, 1990.